

УДК 342.72/73

Миколаєнко Юрій Іванович
аспірант,
Університет економіки та права «КРОК»

ПРАВА ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ ТА ВІЛЬНИЙ ВИБІР МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ В ОСНОВНИХ КОНЦЕПЦІЯХ СУЧАСНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

У статті проаналізовано наукові концепції і погляди на проблему реалізації права людини на свободу пересування і вільний вибір місця проживання, досліджено генезу категорії «праворозуміння» і подано її типологізацію.

Грунтуючись на усесторонньому аналізі відомих наукових концепцій із означеної проблематики, автор подає своє визначення категорії «право людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання».

Ключові слова: праворозуміння, вільний вибір місця проживання, свобода пересування, правореалізація, права людини.

Постановка проблеми. У процесі інтеграції України у світове економічне співтовариство на порядок денний гостро виступають проблеми, пов'язані з праворозумінням свободи пересування і вільного вибору місця проживання. Такій ситуації сприяє низка факторів, серед яких запровадження безвізового режиму з Європейським Союзом.

Отримавши де-юре «зелене світло» на перетин кордону, людина все ж таки нашоується на легітимні перепони, які виникають як результат неузгодженості вітчизняного і європейського законодавства в частині розуміння категорій «свобода пересування» і «вільний вибір місця проживання». У зв'язку із цим для науковців у галузі права виникла необхідність додатково і більш глибоко досліджувати правові норми, якими врегульовуються означені вище правовідносини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем, пов'язаних із реалізацією особами права на свободу пересування і вільний вибір місця проживання, присвятили свій доробок такі вчені, як Рабінович П.М., Голубка І.І., Подковенко Т.О., Фігун Н.І. Шемшученко Ю.С., Луцький А.І., Нерсисянц В.С., Пархоменко Н.М., Динько О.Ф., Анисимова М.Ф., Аносенков А.А., Лукашева О.А., Орзих М.П. та інші.

До теперішнього часу науковцями не достатньо глибоко досліджено структурні елементи понять «свобода пересування» і «вільний вибір місця проживання», не розроблено загально прийняттого підходу до тлумачення категорії «праворозуміння» і її типів.

Не віднайдено «межових знаків», які б, як правові інструменти, вирізняли філософську і юридичну сторони цих понять.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження поняття «праворозуміння» як основного інструменту під час реалізації особами їх невід'ємного права на свободу пересування і вільний вибір місця проживання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Глобалізаційні процеси сучасності змінюють уявлення людей щодо багатьох визнаних класичними понять та категорій, у тому числі, дають потужний поштовх для переосмислення практичної сторони права не тільки як регулятора суспільних відносин, а й як особливого феномена суспільного життя, що має складну та багатоаспектну архітектоніку. Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання не є виключенням з цього правила і також потребують оновленого погляду, який би надав можливість детально дослідити їх юридичну природу, цілісно розкрити сутнісні властивості та більш глибоко зрозуміти соціальне призначення.

У відповідності до положень статті 33 Конституції України кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються

законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну [9].

Таке право задеклароване статтею 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, відповідно до якої кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання [13].

Слід погодитись з висновками тих вітчизняних дослідників, які схильні відносити проблему аналізу праворозуміння до «вічних» глобальних проблем юриспруденції. Дійсно, у питанні дослідження проблематики концепцій праворозуміння передчасно ставити крапку, воно залишається актуальним для правової науки, містить у собі ряд невирішених, відкрито дискусійних проблем. Адже спроби відповісти на запитання «що таке право?», усунути розбіжності у його розумінні та тлумаченні прослідковуються із глибини віків, та не втрачають своєї актуальності й сьогодні. Це, зокрема, пов'язано і з тим, що праворозуміння виступає основою сучасної юридичної науки та прагне збагатити і наповнити практичну юриспруденцію гуманістичним змістом, а плюралізм сучасних концепцій праворозуміння дає потужний поштовх для переосмислення його змістовних характеристик та призначення у суспільстві. Загалом, відсутність єдиної авторитетної доктрини веде до пошуку нового типу праворозуміння, що повинен одночасно враховувати історичний досвід та відповідати наявним суспільним відносинам [19, с. 261-262].

Вважаємо, що поняття праворозуміння не є суто теоретичним питанням правової науки, оскільки у більшій мірі пов'язане з історичним процесом розвитку суспільно-правової думки, викладеної в тих концепціях, доктринах та теоріях, які слугували фундаментом для формування певних шкіл права, що домінували у різні історичні періоди, та ставали основою типологізації праворозуміння.

Згідно з тлумаченням, викладеним у Юридичній енциклопедії, праворозуміння – це усвідомлення прав, дійсності через призму прав, теорій, доктрин, концепцій. Є формою пізнання сутності і ролі права у регулюванні суспільних відносин. Засноване на науковому обґрунтуванні прав, явищ, належній правовій культурі і правосвідомості громадян. Формуванню праворозуміння сприяють також різні види тлумачення права, в т. ч. конституційними судами. Праворозумінню як складному явищу властиві такі підходи до пізнання права: нормативний, генетичний, системний, соціологічний, функціональний, аксіологічний, психологічний тощо. Провідне місце серед них займає гуманістичне розуміння права як соціальної цінності й одного з найважливіших надбань цивілізації. Праворозуміння передбачає усвідомлення не тільки фактичної прав, дійсності, а й прав, моделей майбутнього. Прогностична спрямованість праворозуміння є основою реформування правової системи в Україні [22].

Перш ніж проаналізувати різноманітні типи праворозуміння у ракурсі їх практичного застосування для визначення юридичної природи та властивостей прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, необхідно детально проаналізувати поняття «тип праворозуміння».

Як зазначає Луцький А.І., упродовж останніх десятиліть (включаючи і період незалежності України) термін «тип праворозуміння» утвердився серед правових категорій вітчизняної теорії права, що потребує понятійного осмислення та чіткої дефініції. Аналіз наявних наукових досліджень показує, що тип праворозуміння за своїм пізнавальним статусом в юриспруденції отримав назву наукової парадигми. Під парадигмою розуміються загальні для певної частини наукового співтовариства теоретико-методологічні підстави наукового пошуку, які забезпечують єдність і внутрішню несуперечливість процесу пізнання в рамках заданої парадигми [11, с. 25].

На думку Козюбри М.І., тип праворозуміння можна визначити як зумовлений світоглядною позицією пізнаючого суб'єкта образ права, що відображає найбільш суттєві ознаки права. У вітчизняній юриспруденції переважає виокремлення матеріалістичного та ідеалістичного типів праворозуміння, що зумовлене ставленням до основного питання філософії – співвідношення матеріального й ідеального [7].

Типологізацію праворозуміння, яка ґрунтується на ототожненні чи розмежуванні самих понять права та закону, що відповідно веде до виокремлення юридичного (*jus* – право) та легістського (*lex* – закон) типів праворозуміння, можна віднайти у наукових працях В. С. Нерсисянца [14, с. 32].

Пархоменко Н.М., класифікуючи праворозуміння за причинами виникнення права, виокремлює Боже право (лат – *jus divinum*), суть якого полягає у визнанні походження права від вищого об'єктивного духовного начала, Вищого духу – Логосу як абсолютного розуму. Відповідно, ідея права надприродна; природного права (лат. – *jus naturale*), що стверджує природне походження права від фізичної природи. Закони, які встановлені людьми, – це лише недосконала подоба законів; Людського права – (лат – *jus humanum*), яка визнає, що право походить тільки від природи соціальної і є особливим винаходом людей, вищим продуктом людського розуму. Найдосконаліший закон той, що максимально відповідає людській природі [16].

Узагальнюючи представлені науково-методологічні підходи до тлумачення поняття «тип праворозуміння», очевидним стає висновок, що вони зводяться до виокремлення трьох основних концепцій праворозуміння: природно-правової, яка акцентує увагу на праві як духовному феномені, побудованому на ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності та інших ціннісних характеристиках права; позитивістської, яка ґрунтується на нормативно-інституціональних аспектах права та соціологічній, яка розглядає право у його динаміці, функціонуванні та дії в реальному житті, іншими словами, правовідносинах та юридичних рішеннях. Тому, на нашу думку, доцільно визначити вектор аналізу розвитку вчень про право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання саме у таких рамках.

Висвітлюючи історичну обумовленість виникнення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, перш за все, необхідно акцентувати увагу на тому, що вони належать до категорії особистих (природних) прав людини. Через усвідомлення та визнання, зокрема, даних прав як невід'ємних прав будь-якої людини якраз і втілюються ідеї свободи і рівноправності, з яких власне бере початок розвиток великої ідеї природної рівності людей і волі всіх людей, яка вперше була висловлена античними мислителями, та заклала основи концепції природного права.

Динько О.Ф., досліджуючи зміст гарантій забезпечення реалізації свободи пересування людини і громадянина в Україні, вважає, що в контексті статті 33 Конституції України свобода пересування виступає як власне свобода, і як право на свободу пересування. Вони не виключають одне одного, а використовуються спільно, переплітаються з інтересами людини. Таке поєднання дає загальне визначення: право є свобода, яка у необхідних випадках може обмежуватися законом в інтересах національної безпеки, підтримання правопорядку, охорони здоров'я, захисту прав та свобод інших осіб, а також в умовах воєнного або надзвичайного стану [5, с. 7-9].

Голубка І.І. дотримується думки, що у теоретичному розумінні право на свободу пересування — це складне і комплексне утворення, що включає у себе такі елементи як «свобода», «свобода пересування», «право на свободу», кожне із яких має ряд трактувань [4].

На думку Анісімової М.Ф., в Конституції України термін «право» застосовується лише до вільного залишення території України, щодо пересування законодавець застосував термін «свобода», а відносно вільного вибору місця проживання взагалі не застосував жодного з вказаних термінів, тобто, законодавець не проводить чіткого розмежування між даними поняттями, що може означати лише те, що терміни «право» і «свобода» у даному контексті використовуються як синоніми [1, с. 95].

Загалом підтримуючи цю наукову позицію, ми також погоджуємось з науковими висновками Аносенкова А.А., який зазначає, що співвідношення понять «свобода» і «право» полягає в тому, що поняття «свобода» в його суб'єктивному значенні тотожне поняттю «суб'єктивне право», і його застосування пояснюється історичними чинниками [2, с. 147], Лукашевої К. А., за словами якої, термін «свобода» покликаний підкреслити більш широкі можливості індивідуального вибору, не окреслюючи його конкретного результату, а термін «право» визначає конкретні дії людини. За своєю юридичною природою та системою гарантій права і свободи ідентичні, відповідно, розмежування між ними провести складно, а розбіжності в термінології, які склалися ще в XVIII – XIX ст. і є більшою мірою традиційними, а не принциповими [10, с. 133], та Рабіновича П. М., який вважає, що різниця між правами та свободами і донині однозначно не досліджена навіть на загальнотеоретичному рівні. Тому терміни «право» і «свобода» практично використовуються як синоніми [21].

Однак, існують інші погляди науковців на ці проблеми, які суттєво різняться. Так, на думку Погорілка В.Ф. та Федоренка В.Л., потрібно розмежовувати терміни «право» і «свобода» саме відносно можливостей вільно пересуватися та обирати місце проживання, оскільки вони ґрунтуються на максимально вільному самовизначенні особи, що не потребує втручання державного механізму [8, с. 45].

Така позиція вчених видається дещо сумнівною. На наш погляд, якщо і можливо застосувати такий механізм до частини права на свободу пересування, яка стосується пересування у межах держави, то використати її, наприклад, для перетину кордону без проходження відповідних процедур неможливо. До того ж, навіть у рамках країни пересування особи може бути обмежене у передбачених законодавством випадках.

Підсумовуючи вказане вище, доцільно навести слова І. Канта, який писав, що поняття права повністю впливає з поняття свободи людини [6, с. 534-535]. Причому саму свободу людини, філософ тлумачив як перший апіорний принцип громадянського стану.

У цьому випадку доцільно погодитись із судженням Пушкіної О.В., яка, ставлячи людину предметом правового аналізу і розглядаючи її як носія певних прав, вважає, що від самого початку слід виходити із того, що ця людина є, по-перше, живою, а, по-друге, вільною [20, с. 21].

Певної уваги, на нашу думку, заслуговує й розкриття такого критерію прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання як природна рівність, що є однією із моральних засад права у природно-правовій концепції праворозуміння.

Г. Гегель вважав, що за своєю природою люди бувають лише нерівними... те, що ми маємо цю рівність, що саме людина (а не так, як у Греції, Римі та ін..., тільки деякі люди) є тим, що визнається за особистість і має значення такої за законом, – це до такої міри мало існує від природи, що є скоріше лише продуктом і результатом усвідомлення найбільш глибокого принципу духу, а також всезагальності й культури його осмислення [3, с. 352-353].

Доцільність диференційованого підходу у застосуванні цих понять визначається й науковими позиціями більшості учених-правників.

Так, Патюлін В.О. розуміє рівність як фактичну наявність у людей однакових (рівних) соціальних можливостей для задоволення потреб, реалізації інтересів, досягнення мети, а рівноправність, зазначає він, – є закріплений принцип рівності громадян перед законом, тобто юридично закріплена рівність можливостей, і відсутність у законах будь-яких обмежень (чи, навпаки, привілей) відносно тих чи інших категорій громадян, за тією чи іншою соціально значущою ознакою (стать, національність, віросповідання тощо) [17].

Подібної думки дотримується й Орзіх М.П., який переконаний, що рівність людей у конституційному (правовому) розумінні – це насамперед рівноправність, рівність прав, рівність перед законом, незалежно не лише від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних поглядів, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови, але й від будь-яких інших обставин [15, с. 48].

Водночас, акцентуємо увагу на тому, що попри проголошення і гарантування рівноправності на міжнародно-правовому та національно-правовому рівнях, не можна ігнорувати те, що у фактичній реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання існують певні обмеження щодо окремих категорій осіб (неповнолітні, божевільні, засуджені до позбавлення волі тощо), іншими словами, правосуб'єктність та суб'єктивні права будь-якої особи не є тотожними.

У цьому контексті слушною є думка С. Погребняка, який зазначає, що принцип рівності у праві являє собою діалектичне поєднання концепцій формальної і фактичної (реальної) рівності. Саме це дозволяє забезпечити в праві чесну (справедливу) рівність можливостей як провідну сучасну інтерпретацію ідеї рівності [18, с. 33-34].

Тому, на нашу думку, рівність як один із основоположних моральних критеріїв, у правовій площині слід розглядати як принцип рівноправності, який полягає, насамперед, у тому, що для всіх учасників суспільних відносин встановлюються єдині можливості та застосовуються єдині правові засоби, які становлять основу механізму правового регулювання. Іншими словами, оскільки здатність виступати учасником правовідносин щодо фактичної реалізації прав на свободу пересування та вільний вибір місця проживання може бути обмежена у передбачених законом

випадках, то рівноправність у цьому випадку означає реальну наявність у всіх осіб однакового об'єму таких можливостей.

Максимов С.І. вважає, що права людини є універсальними за своєю природою. У трансцендентальному аспекті – це права, які кожна людина має саме як людина, незалежно від юридичного простору та історичного часу [12, с. 115]. Тому, завдяки й природно-правовій концепції праворозуміння, в національній правовій доктрині утвердилася думка про універсальність прав людини, у тому числі, й на свободу пересування та вільний вибір місця проживання.

Висновки. Отже, якщо використати комплексний підхід до з'ясування та розуміння юридичної природи та властивостей права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, то слід розуміти їх природними, невід'ємними від людини, загальними, універсальними та рівними для кожного, тобто такими, що проголошуються, гарантуються та забезпечуються державою та обумовлені соціальною реальністю.

Як результат проаналізованих нами сутнісних характеристик прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, які відображають їхні властивості та юридичну природу крізь призму інтегральної (комплексної) концепції праворозуміння, пропонуємо наступне їх авторське визначення: «Права людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання – це правові можливості, визнані природними та невід'ємними, які обумовлені соціальною реальністю та необхідні для задоволення кожного у здійсненні своїх біологічних і соціальних потреб у вільному пересуванні та вільному виборі місця проживання з метою гармонійної організації своєї життєдіяльності, що гарантуються і забезпечуються державою на засадах загальності та рівноправності».

Список використаних джерел

1. Анисимова М. Ф. Право на свободу передвижения и свободный выбор места жительства в Украине: история, современное состояние и перспективы развития / М. Ф. Анисимова. – Запорожье : Дикое Поле, 2005. – 207 с.
2. Аносенков А. А. Свобода пересування та вільний вибір місця проживання в системі прав людини / А. А. Аносенков // Актуальні проблеми держави і права. – Одеса : Юрид. л-ра, 2007, Вип. 35. – С.143-148.
3. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3. Философия духа. – 1977. – 471 с.
4. Голубка І. І. Право на свободу пересування: окремі теоретико-правові аспекти / І. І. Голубка // Порівняльно-аналітичне право, 2015. – № 5. – С. 58-61.
5. Динько О. Ф. Зміст гарантії забезпечення реалізації свободи пересування людини і громадянина в Україні : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. Ф. Динько. – Київ, 2003. – 18 с.
6. Кант И. О поговорке «Может быть, это и верно в теории, но не годится для практики» / И. Кант. Основы метафизики нравственности. – М. : Мысль, 1999. – С. 534-535.
7. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10-21.
8. Конституційне право України. Академічний курс : Підруч. у 2 томах. Т. 2 [за ред. В.Ф. Погорілка]. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 800 с.
9. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
10. Лукашева О. А. Права человека : учеб. для вузов / [Отв. редак. Е.А. Лукашева]. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 573 с.
11. Луцький А. І. Аналіз науково-практичного потенціалу типів право розуміння / А. І. Луцький // Науково- інформаційний вісник. – 2012. – № 6. Серія Право. – С. 23-28.
12. Максимов С. І. Універсальність прав людини / С. І. Максимов // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 110-117.
13. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
14. Нерсесянц В. С. Философия права: Учеб. для вузов по юрид. спец / В. С. Нерсесянц / Ин-т гос-

- ва и права РАН. Академ. правовой ун-т. – М.: НОРМА, 2000. – 647 с.
15. Орзих М. П. Конституционная свобода и равенство людей // Юридический вестник. – 1998. – №2. С. 48.
16. Пархоменко Н. М. Визнання природи джерел права у зв'язку з його пізнанням / Н. М. Пархоменко // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2. – С. 10-15.
17. Патюлин В.А. Государство и личность в СССР (Правовые аспекты взаимоотношений). – М.: Наука, 1974. – 144 с.
18. Погребняк С. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 4. – С. 31-39. С. 33-34.
19. Подковенко Т. О., Фігун Н. І. Проблеми праворозуміння в основних школах права / Т. О. Подковенко, Н. І. Фігун // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 2. – С. 261-264.
20. Пушкіна О. В. Особисті права людини в конституційному законодавстві України / О. В. Пушкіна // Юридична Україна. — 2013. -№ 5. — С. 17-24.
21. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. – Львів : Край, 2007. – 192 с.
22. Шемшученко Ю. С. Юридична енциклопедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://leksika.com.ua/15450619/legal/pravorozuminnya>.

Миколаенко Ю. И. Права человека на свободу передвижения и свободный выбор места проживания в основных концепциях современного правопонимания

В статье проанализированы научные концепции и взгляды на проблему реализации права человека на свободу передвижения и свободный выбор места жительства, исследованы генеза категории «правопонимание» и подано ее типологизацию. Основываясь на всестороннем анализе известных научных концепций с обозначенной проблематики, автор представляет свое определение категории «право человека на свободу передвижения и свободный выбор места жительства».

Ключевые слова: *правопонимание, свободный выбор места жительства, свобода передвижения, правореализация, права человека.*

Mykolaenko J. I. Human rights to freedom of movement and free choice of place living in the basic concepts of modern legal thinking

The article analyzes the scientific concepts and views on the problem of realizing the human right to freedom of movement and free choice of place of residence, explored the genesis of the category of «legal thinking» and its typologization. Based on a comprehensive analysis of the well-known scientific concepts on this problem, the author submits his definition of the category of «human right to freedom of movement and free choice of place of residence».

Key words: *legal thinking, free choice of place of residence, freedom of movement, right-realization, human rights.*

Надійшла до редакції 18 квітня 2018 р.

